

Odnowa wsi z wykorzystaniem środków europejskich – niewykorzystana szansa na rewitalizację

Ryszard Wilczyński

The Village Renewal
with the Use of
the European
Funds - Untapped
Opportunity for
Revitalization

Wprowadzenie

Introduction

Okres realizacji przedsięwzięć odnowy wsi w ramach programów regionalnych, w oparciu o zasoby własne społeczności lokalnych i gmin (**podejście oddolne**) oraz przy dotacyjnym udziale środków unijnych (**podejście odgórne**), jest wystarczająco długi by ustalić, czy związana z tym szansa na rewitalizację obszarów wiejskich została wykorzystana? Ma to znaczenie ponieważ inwestycje publiczne, obok kościelnych, zawsze kształtowały gust i stanowiły odniesienie dla inwestycji prywatnych, zapewne silniej w małych ośrodkach wiejskich niż w miastach. Od nich zaczyna się przestrzenna propagacja dostosowywania standardu działań indywidualnych. Z racji nadchodzącego momentu decyzji co do kształtu programów finansowanych ze środków unijnych na lata 2014–2020 ważna jest analiza i krytyczna ocena przedsięwzięć odnowy wsi, jak też innych przedsięwzięć publicznych wykonanych na obszarach wiejskich w okresie wyraźnego boomu inwestycyjnego wywołanego dostępem do funduszy unijnych i rządowych programów rozwoju lokalnego¹. Kwestia ta wpisuje się w nabrzmiewający problem narastającego chaosu zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich².

Odgórna i oddolna odnowa wsi

Top-down and bottom-up village renewal

Przez odnowę wsi należy rozumieć zaplanowany i realizowany przez wiejską wspólnotę **proces rozwoju** opierający się na lokalnych zasobach i wykorzystujący zewnętrzne wsparcie. Proces ten czerpie energię z zaangażowania obywateli motywowanych odpowiedzialnością za los własnej miejscowości, tym skuteczniej, im silniejsza jest tożsamość mieszkańców. W odnowie wsi uruchamianie czynników rozwoju, w tym niematerialnych, którym przypisuje się olbrzymie znaczenie, następuje **oddolnie** (bottom-up) – z woli i na rzecz mieszkańców. Działalność społeczności lokalnych wspierana jest przez poziom regionalny w formie regionalnych/wojewódzkich programów odnowy wsi³.

W roku 2012 przypada 15 rocznica istnienia odnowy wsi w Polsce, w myśl podejścia oddolnego prekursorsko wdrożonej w województwie opolskim. Inspiracją były doświadczenia Nadrenii-Palatynatu i Dolnej Austrii, w których to landach ta metoda rozwoju obszarów wiejskich, realizująca paradygmat rewitalizacji, stosowana jest od połowy lat 80. XX wieku.

Czerpiąc z opolskich wzorców, regionalne programy odnowy wsi działały przez kilka lat w wojewódz-

twach pomorskim i śląskim, a obecnie funkcjonują w województwach: opolskim, dolnośląskim i wielkopolskim. Na Podkarpaciu i w województwie warmińsko-mazurskim program jest w fazie początkowej (ryc. 1).

Metoda odgórna (top-down) polega na dotowaniu określonych rodzajów przedsięwzięć. Odgórne podejście reprezentują dedykowane obszarom wiejskim programy sektorowe (Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006 i Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013) finansowane ze środków Unii Europejskiej. W programach tych ujęto działania zawierające w nazwie pojęcie odnowy wsi. Wspierają one przedsięwzięcia na rzecz poprawy warunków życia na wsi. Dotacje, za pośrednictwem poziomu regionalnego, udzielane są gminie. Pomija się animację procesów rozwojowych w miejscowościach, w których inwestycje te będą wykonane.

Jakość projektów, kluczowa w rewitalizacji, nie jest osiągnięta samoczynnie, zależy bowiem od zaawansowania procesu odnowy danych miejscowości, będących środowiskiem ich realizacji. W początkowych fazach procesu⁴ – startu i pokonywania barier, w trakcie których dominuje nastawienie na zaspokajanie podstawowych potrzeb bytowych oraz aspiracji społeczności lokalnej, projekty są niewyszukane, typowe i mało innowacyjne. Często

Ryc. 1. Regionalne programy odnowy wsi w Polsce (źródło: opracowanie własne)

Fig. 1. The regional programs of the village renewal in Poland (source: work of the author)

mieszkańcy nie są wystarczająco zaangażowani we współpracę z projektantami, których inwencja przesądza wówczas o kształcie projektu. Jakość takich projektów jest więc niska. Wzrasta ona skokowo w fazie zaawansowanej odnowy wsi, gdy społeczność lokalna poszukuje dla swej miejscowości specjalizacji i wyróżnienia, wtedy świadomie, już od fazy koncepcyjnej, angażuje się w tworzenie projektu. Otwiera to drogę do innowacyjności i wielofunkcyjności projektu. Zatem optymalnym środowiskiem rewitalizacji jest oddolne podejście do odnowy wsi.

Rewitalizacja jako praktyka programów odnowy wsi

Revitalization as the practice of rural renewal programs

W Austrii i Niemczech działania na obszarach wiejskich, w tym na rzecz odnowy wsi, są podporządkowane **paradygmatowi rewitalizacji**. Przeciwwstawiono go propagacji wzorców miejskich („umiastowienie wsi”) na skutek obywatelskiej niezgody na utratę regionalnych wartości środowiska kulturowego

Ryc. 2-3. Budynek użyteczności publicznej z „Domem na trasie kulinarnej” zbudowany w miejscu budynku gospodarskiego, Konken (Nadrenia-Palatynat, Niemcy), źródło: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Sportu i Infrastruktury Nadrenii-Palatynatu

Fig. 2-3. Public building with the “House of the culinary tour” built on the site of the farmyard building, Konken (Rhineland-Palatinate, Germany), source: Ministry of Internal Affairs, Sport and Infrastructure Rhineland-Palatinate

i krajobrazu, związanych z tym strat ekonomicznych oraz świadomości zagrożenia utraty tożsamości miejsc i wspólnot je zamieszkujących. Natomiast w Polsce, w latach 90. XX w., przyjęto paradygmat wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Jego realizacja sprowadzała się do tzw. różnicowania, czyli zwiększania spectrum działalności gospodarczej, czym skutecznie podtrzymano praktykę traktowania wsi wyłącznie jako sfery produkcji. Nie powstała spójna koncepcja rozwoju obszarów wiejskich, lecz podporządkowano ten problem realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Programy Operacyjne stały się źródłem zdobywania środków na poszczególne inwestycje, obiektywnie potrzebne, lecz nie osadzone w szerszym kontekście rozwojowym. Przejawiło się to realizacją szeregu przedsięwzięć (w zdecydowanej mierze infrastrukturalnych) będących punktowymi interwencjami, a nie sposobem na dynamizowanie procesów rozwojowych uruchomionych innymi metodami⁵.

W krajach będących ojczyzną odnowy wsi rewitalizacja ma

charakter ogólnie znany. Obiektom i terenom posiadającym walory historyczne i architektoniczne, niewykorzystanym lub niespełniającym standardów użytkowych, nadawane są nowe, odmienne funkcje lub funkcje istniejące są podtrzymywane po odpowiednim dostosowaniu i poprawie standardu. Jednocześnie wzmacniane są walory historyczne i kulturowe tych obiektów i terenów (rewaloryzacja).

Przygotowanie procesu rewitalizacji, w Nadrenii-Palatynacie wymaga sporządzenia szczegółowych planów w skali 1:500 lub 1:1000 na podstawie pogłębionej, wszechstronnej analizy miejscowości w aspektach historycznym, urbanistycznym, architektoniczno-przestrzennym, gospodarczym i społecznym. Poszczególne fragmenty przestrzeni publicznych, jak również posesji prywatnych są szczegółowo projektowane celem zachowania spójnego obrazu miejscowości. Elementy cenne i charakterystyczne są eksponowane, by stworzyć unikalny, specyficzny wizerunek miejscowości. Szczególnie ważne jest pełne włączenie w rewitalizację miesz-

kańców i szeroki udział ekspertów, praktycznie przy każdej realizacji.

Zmiana funkcji może prowadzić do wykreowania form uprzednio nieznanymi. Znakomitym przykładem jest przekształcenie obiektów gospodarczych w Nadrenii-Palatynacie w budynki mieszkalne, których struktura po przekształceniu zachowuje obszerne, szerokie wjazdy. Za szczytowe osiągnięcie rewitalizacji mogą uchodzić, powstałe w taki właśnie sposób, wiejskie rezydencje w Konken. Działania związane z rewitalizacją przestrzeni wiejskiej w Konken pozwoliły unowocześnić infrastrukturę wsi, zachowując jednocześnie jej historyczny obraz. Za pośredni rezultat działań odnowy wsi uznaje się utworzenie ok. 300 miejsc pracy we wsi. Poprzez przekształcenia dawnych budynków tj. stodoł, szop, stajni, powstały obiekty mieszkalne dla młodych rodzin, a ponadto podniesiono estetykę centrum wsi (ryc. 2-3). Dotacje landu na realizację projektów rewitalizacyjnych w Konken wyniosły ok. 1,5 mln Euro. Na dofinansowanie projektów prywatnych przeznaczono 285 tys. Euro (18 projektów), na realizację

projektów w których beneficjentem był samorząd – 1,2 mln (7 projektów).

Poprzez dużą liczbę i szeroką skalę tych przedsięwzięć możliwa jest całościowa odnowa miejscowości⁶. „Nowe życie” zrewitalizowanych obiektów składa się na nowe funkcje miejscowości i tworzy oczekiwaną, podwyższoną jakość życia jej mieszkańców. Finalnym i zasadniczym efektem rewitalizacji są różnorodne impulsy rozwojowe. Rewitalizacja oznacza zmianę jakościową, zwykle też strukturalną, zachodzącą w obrębie miejscowości, w szczególności w obszarze historycznych centrów. Eliminuje to kosztowną konieczność tworzenia nowej tkanki budowlanej i infrastrukturalnej. Z tych względów rewitalizacja jest w głównym nurcie polityki przekształceń na obszarach depopulacji, gdzie klasyczne, inwestycyjne metody pobudzania, wzrostu nie działają⁷. W Nadrenii-Palatynacie proces rewitalizacji, m. in. w zakresie przekształcania obiektów gospodarskich w mieszkaniowe lub miejsce pracy właścicieli (pracownie, punkty usług, warsztaty wytwórcze), stanowi jeden z głównych filarów programu odnowy wsi. Land ten, wydając od roku 1991 na odnowę wsi 430 mln euro, doprowadził do realizacji 23 tys. projektów prywatnych⁸ i 3,8 tys. projektów publicznych. Proporcje te są ważne, gdyż pokazują, iż bez udostępnienia środków prywatnym właścicielom zasobów kulturowych rewitalizacja nie jest możliwa.

Ryc. 4. Centrum wsi w Walcach (gmina Walce, woj. opolskie), źródło: Urząd Gminy w Walcach

Fig. 4. Village centre in Walce (municipality Walce, voivodeship Opole), source: District Office in Walce

Rewitalizacja obszarów wiejskich w Polsce

Revitalization of the rural areas in Poland

Rewitalizacja obszarów wiejskich w Polsce, względem tak określonego wzorca, pozostaje w powijakach. Projekty rewitalizacji wykonywane ze wsparciem unijnym, głównie Regionalnych Programów Operacyjnych⁹, obejmują dworskie, folwarczne, kościelne lub klasztorne zespoły zabytkowe oraz incydentalnie obszary o statusie pomnika historii lub parku kulturowego. Brak działań na rzecz historycznych centrów miejscowości lub ciągów zabudowy wiejskiej, gdzie przedsięwzięcia muszą objąć wiele posesji, głównie prywatnych. Nie istnieje jakikolwiek program, który, stawiając sobie za zasadniczy cel rewitalizację poszczególnych miejscowości, miałby istotne wyniki. Kluczowym problemem jest brak narzędzi wsparcia

dla osób fizycznych – beneficjentów procesu rewitalizacji wiejskiej substancji budowlanej. W konsekwencji zrewitalizowane obiekty (zespoły obiektów) pozostają kontrastującą enklawą w obrębie wsi nietkniętych jakimikolwiek pracami.

Projekty prowadzące do rewitalizacji są wykonywane w ramach miejscowych programów odnowy wsi. Choć ich celem głównym jest poprawa warunków życia, to doceniane jest znaczenie zasobów kulturowych, których wykorzystanie jest konsekwencją uruchomienia procesu rozwoju wsi.

Najlepsze wyniki osiągnęte są tam, gdzie unijne wsparcie (nie tylko w zakresie działań dedykowanych odnowie wsi) dotyczy projektów wykonywanych w miejscowościach zaawansowanych w procesie odnowy wsi i korzystających z fachowego doradztwa. Zakres wykonanych przedsięwzięć, ich skala, właściwości waloryzacyjne, dojrzałość projektowa i realizacyjna czyni z tych projektów wzorcowe przykłady

Ryc. 5. Centrum Aktywności Wiejskiej w Rudziczce (gm. Prudnik, woj. opolskie), źródło: archiwum własne autora

Fig. 5. Rural Activity Centre in Rudziczka (commune Prudnik, voivodeship Opole), source: author's archive

Sposób prowadzenia odnowy wsi a charakter przedsięwzięć

The way of the carrying out of rural renewal and projects character

Działalność inwestycyjna samorządów gminnych ostatniego piętnastolecia przyniosła na obszarach wiejskich następujące rodzaje przedsięwzięć:

1. Nowe obiekty szkolne, głównie gimnazjalne, wznoszone w miejscowościach będących siedzibą gminy oraz towarzyszące tym obiektom hale sportowe, a w ostatnim czasie boiska sportowe „Orlik”.
2. Infrastruktura komunalna – wodociągowa i kanalizacyjna, obiekty stacji uzdatniania wody, przepompowni i oczyszczalni ścieków, stanowiące elementy tych systemów.
3. Drogi lokalne (przebudowy) i obiekty towarzyszące.

rewitalizacji. Z terenu województwa opolskiego wymienić warto urządzenie centrów wsi: Kamień Śląski i Kamionek (gm. Gogolin), Stare Siołkowice (gm. Popielów), Ostrożnica (gm. Pawłowiczki), Walce (gm. Walce) (ryc. 4), Skorochów (gm. Nysa) oraz Rudziczka (gm. Prudnik) poprzez urządzenie Centrum Aktywności Wiejskiej (ryc. 5).

W działaniach sektorowych programów (obecnie PROW) kluczowy aspekt rewitalizacji nie był i nie jest brany pod uwagę przy formułowaniu i wyborze projektów. Rewitalizacja następuje nie jako efekt procesu, lecz wynik mechanicznego wsparcia określonej kategorii zasobów kulturowych oraz poprzez fakt zlokalizowania przedsięwzięcia

w przestrzeni obiektywnie wymagającej rewitalizacji.

Niemniej w sprawozdaniach z realizacji programów zamieszczone są przykłady projektów będących wzorcowymi przypadkami rewitalizacji, a mianowicie:

- Budowa centrum edukacji przyrodniczej wraz z odbudową załadowanego folwarku w miejscowości Mniszki¹⁰ (SPO 2004–2006) w gminie Międzychód (woj. wielkopolskie) (ryc. 6-7).
- Zagospodarowanie stawu wiejskiego przy Placu Stawowym w Kamionku w gminie Gogolin (woj. opolskie)¹¹ – SPO 2004–2006.
- Projekt we wsi Chlewiska w gminie Kotuń (woj. mazowieckie)¹².

Ryc. 6-7. Centrum Edukacji Regionalnej i Przyrodniczej w Mniszkach (gm. Międzychód, woj. wielkopolskie), źródło:http://www.miedzzychod.pl/cms_inc/cms_galeria_show.php?foto=112&h=1024&w=1280&dzial=8, http://www.utw.miedzzychod.pl/kronika/kronika_10_11.htm

Fig. 6-7. Regional Education and the Nature Center in Mniszki (commune Międzychód, Greater Poland voivodeship), source:http://www.miedzzychod.pl/cms_inc/cms_galeria_show.php?foto=112&h=1024&w=1280&dzial=8, http://www.utw.miedzzychod.pl/kronika/kronika_10_11.htm

4. Obiekty infrastruktury społecznej, głównie:
  - tzw. świetlice wiejskie bądź ich odpowiedniki: domy kultury, centra aktywności wiejskiej, remizy OSP (z salami spotkań);
  - obiekty rekreacyjne, zabawowe i festynowe w formie różnego rodzaju wiat, scen, podestów;
  - boiska sportowe i place zabaw.
5. Przedsięwzięcia kształtujące przestrzeń publiczną centrów wsi oraz placów przy istniejących już obiektach publicznych lub na terenach rekreacji i festynów, w tym chodniki i parkingi.
6. Ścieżki turystyczne, ścieżki dydaktyczne i miejsca pobytu turystów (również na użytek mieszkańców) na obrzeżach miejscowości w lasach i nad wodą, kąpieliska, wieże i platformy widokowe.
7. Urządzenia i systemy informacji wizualnej.

Przedsięwzięcia wymienione w pkt. 4-7 to zakres właściwy dla odnowy wsi prowadzonej oddolnie przy

wspieraniu programów regionalnych oraz odgórnie z relatywnie wysoką alokacją środków unijnych w ramach działań *Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego* SPO 2004–2006 i *Odnowa i rozwój wsi* PROW 2007–2013¹³ (zob. tabela 1).

Podejście oddolne

Programy odnowy wsi, realizowane ze środków lokalnych i niekiedy przy wsparciu finansowym samorządów województw prowadzą do uruchomienia procesu rozwojowego. Wówczas wykonywanych jest wiele powiązanych ze sobą projektów, gdyż wynikają one ze strategii rozwoju wsi przyjętej przez społeczność lokalną. Projekty te uwzględniają uwarunkowania miejscowości i jej otoczenia, odpowiadają realnym (a nie deklaratywnym) potrzebom danej społeczności lokalnej, są przez nią współkreowane (zamyśl, koncepcja funkcjonalna, propozycje co do formy). Na tej drodze osiągnię-

cie wysokiej jakości projektów jest możliwe. Zachodzi synergia, ponieważ projekty powstają w związku z przedsięwzięciami już wykonanymi. Włączenie społeczności lokalnej w ich realizację wywołuje efekt identyfikacji niezbędny do zakładanego funkcjonowania projektu, silnego oddziaływania i trwałości.

Niestety ograniczone możliwości finansowe gmin i sołectw powodują, iż projekty realizowane oddolnie zwykle są niewielkie. Przeciętne nakłady to kilkanaście, kilkadziesiąt tys. zł. Zatem efektem są liczne lecz drobne zmiany wysycające wiejską przestrzeń. Przykładem takich działań jest wieś Pilszcz w gminie Kietrz w województwie opolskim. Dopiero w fazie zaawansowanej odnowy wsi, gdy miejscowość ze względu na swe osiągnięcia „zaczyna się liczyć”, staje się strategicznie ważna dla gminy i wówczas jest miejscem wielomilionowych inwestycji.

Tabela 1. Sektorowe programy wsparcia obszarów wiejskich w Polsce

Tab. 1. Sectoral support programs of the rural areas in Poland

Program	Nazwa działania	Środki finansowe		Liczba projektów	
		planowane (w mln euro)	zrealizowane (w mln zł)	planowane	zrealizowane
Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006	<i>Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego</i>	112,9* (wkład krajowy 25,6)	543,3 (wkład krajowy 147)	1 200	2 027
Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013	<i>Odnowa i rozwój wsi</i>	589,6 (wkład krajowy 147,4)	1 118,4** (wkład krajowy 370)	20 080	2 590*

*Po zmianach dokonanych w trakcie realizacji programu.

**Zrealizowane płatności i liczba projektów – stan na 31 grudnia 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z realizacji Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006”*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010; *Informacja o stanie realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 – dane na dzień 31 stycznia 2012 r.*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2012.

Podejście odgórne

Przedsięwzięcia dedykowane odnowie wsi, wspierane ze środków europejskich, polegają na budowie obiektów nowych oraz, co częstsze, na rozbudowie, remoncie lub adaptacji obiektów istniejących, w tym zabytkowych. Drugą grupą przedsięwzięć jest urządzenie przestrzeni publicznych. Zbyt łatwo podejmowane są decyzje o budowie nowych obiektów bez wykorzystania istniejącej starej zabudowy w obrębie centrów miejscowości. Inwestycje w nowych lokalizacjach często wpisują się w proces rozlewania zabudowy. Na tym tle pozytywnym przykładem jest przebudowa budynku stajni na świetlicę wiejską w Popowej Woli (gm. Dźwierzuty w województwie warmińsko-mazurskim).

Podejście odgórne ma zasadniczo jedną zaletę. Przy dofinansowaniu do 500 tys. zł projekty mogą mieć skalę¹⁴ powodującą wyraźną zmianę fragmentu miejscowości. Niestety, mogą być realizowane bez związku z faktycznymi możliwościami ich wykorzystania i w oderwaniu od strategicznego tła (lokalnego i regionalnego), mimo iż formalnie zostały umieszczone w tzw. planach rozwoju miejscowości¹⁵. Znanych jest bardzo wiele przypadków obiektów wzniesionych dla zaspokojenia potrzeb społeczno-kulturalnych wykorzystywanych w minimalnym stopniu przez społeczności lokalne¹⁶.

Warto zauważyć, że całościowa odnowa wsi wymaga realizacji w jednej miejscowości od kilku do

kilkunastu przedsięwzięć tej skali, a więc zaangażowania środków wielokrotnie przewyższających dopuszczony w SPO i PROW poziom wsparcia 500 tys. zł na 1 miejscowość w okresie działania programu, tj. odpowiednio 3 i 7 lat.

Taki właśnie poziom inwestowania, o czym wspomniano wyżej, jest osiągalny w zaawansowanej fazie odnowy wsi.

Charakterystyka przedsięwzięć odnowy wsi wspartych przez SPO 2004-2006 i PROW 2007-2013

Characteristics of rural renewal projects supported by the SPO 2004-2006 and PROW 2007-2013

Zasadniczą cechą omawianych przedsięwzięć jest ich różnorodność. Ponadto, poprzez funkcje i wysoki poziom oczekiwań beneficjentów, są eksponowane zarówno w przestrzeni fizycznej wsi, jaki też w odbiorze społecznym jej mieszkańców.

Systematyka przedsięwzięć PROW i SPO (typ operacji, zakres operacji) jest niespójna i różna w obu programach (zob. tab. 2). Dlatego nie jest możliwe precyzyjne określenie proporcji pomiędzy przedsięwzięciami polegającymi na budowie bądź remoncie budynków a projektami,

w ramach których prowadzono urządzenie przestrzeni¹⁷. Jedyny zbieżny, szczególnie ważny w aspekcie rewitalizacji wsi, typ operacji w obu programach to **zachowanie dziedzictwa kulturowego**. Pomimo zapisania w nazwie działania aspektu „zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego”, liczba takich operacji w ramach SPO stanowiła jedynie 4%. W PROW objęto wsparciem dla remonty elewacji i dachów kościołów zabytkowych, co spowodowało, że udział tej kategorii przedsięwzięć wzrósł do 9,5%.

W ramach 2027 umów SPO oraz 2590 operacji (umów/projektów) PROW zrealizowanych do 31 grudnia 2011 r. powstało dotąd ponad 9 tys. obiektów, nie licząc przedsięwzięć o charakterze liniowym (ścieżki i szlaki turystyczne). Projekty zwykle polegają na wykonaniu jednego przedsięwzięcia w danej miejscowości. Są również projekty, gdzie w ramach jednego tytułu wykonywanych jest kilka, a nawet kilkanaście obiektów w poszczególnych miejscowościach gminy¹⁸. Jednak liczba 2311 miejscowości, w których wykonywano przedsięwzięcia PROW pozostaje mniejsza od liczby operacji. Zatem istnieje tendencja koncentrowania projektów w miejscowościach aktywniejszych, takich jak omówione wyżej Chlewiska. Tam, prócz gminy, beneficjentami są instytucje kultury, organizacje pozarządowe oraz kościoły lub związki wyznaniowe. Zjawisko koncentracji zachodzi też

Tabela 2. Efekty rzeczowe działań PROW i SPO związanych z odnową wsi

Tab. 2. The material effects of PROW and SPO measures related to the restoration of the village

Lp.	Typ operacji	Zakres operacji	PROW (stan na 31.12.2011)		SPO
			Liczba operacji	Liczba obiektów	
1.	Infrastruktura publiczna	Budowa, przebudowa, remont lub wyposażenie:	1785 68,9%	1850	1200
		a) budynków pełniących funkcje rekreacyjne, sportowe i społeczno-kulturalne w tym świetlic i domów kultury			
		b) obiektów budowlanych przeznaczonych na cele promocji lokalnych produktów i usług, w tym: pawilonów, punktów wystawowych, sal ekspozycyjnych lub witryn		8	
		Kształtowanie obszarów o szczególnym znaczeniu dla zaspokajania potrzeb mieszkańców		726	636
2.	Zaspokajanie potrzeb w zakresie turystyki	Budowa, przebudowa lub remont:	436 16,8%	bd.	750*
		a) infrastruktury turystycznej		68 km	197 km
		b) ścieżek rowerowych, szlaków pieszych			629
		c) obiektów sportowych		1162	
		d) placów zabaw, miejsc rekreacji			694
3.	Zaspokajanie potrzeb z zakresie sportu i rekreacji	Urządzenie i porządkowanie terenów zielonych, parków lub innych miejsc wypoczynku	123 4,7%	269	**
		Budowa, przebudowa, remont lub wyposażenie obiektów małej architektury		587	
		Zagospodarowanie zbiorników i cieków wodnych dla rekreacji lub poprawy estetyki miejscowości		50	90
4.	Zachowanie dziedzictwa kulturowego	Rewitalizacja budynków zabytkowych użytkowanych na cele publiczne oraz obiektów małej architektury, odnawianie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych i miejsc pamięci	246 9,5%	66	106
		Zakup i odnawianie obiektów charakterystycznych dla danego regionu lub tradycji budownictwa wiejskiego i ich adaptacja na cele publiczne		10	
		Odnawianie elewacji zewnętrznych i dachów w budynkach architektury sakralnej wpisanych do rejestru zabytków i odnawianie cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków		210	-
			4930	4105	
LICZBA OPERACJI (SUMA)			2590	2027	

* W tym małej infrastruktury rekreacyjnej.

** Ilość zawarta w liczbie wersu 2a.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Sprawozdanie z realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013* (stan na 31 grudnia 2011 r.), Warszawa 2012; *Sprawozdanie z realizacji Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006”*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010.

na poziomie gminnym. Są gminy szczególnie zainteresowane wykonywaniem przedsięwzięć odnowy wsi i całkiem bierne (ryc. 8). Ponadto kryteria dostępu (bezrobocie, zasobność gminy) powodują, że istnieją obszary bardziej nasycone przedsięwzięciami odnowy wsi niż niestety niska średnia krajowa (projekty wsparte przez SPO wykonano w 5% sołectw w kraju,

a przedsięwzięcia w ramach PROW powstaną w co czwartym sołectwie).

Zatem koncentracja projektów mogłaby przynieść lokalnie widoczne efekty rewitalizacyjne, a główny wynik sektorowego wsparcia mógłby polegać na wysyceniu kraju kilkoma tysiącami wzorcowo zrealizowanych przedsięwzięć o istotnym znaczeniu dla społeczności lokalnych i wize-

runku obszarów wiejskich¹⁹. Kwestie te dostrzeżono w *Ocenie średnio-okresowej PROW*²⁰ stwierdzając: „Inwestycje polegające na poprawie zagospodarowania przestrzennego, porządkujące pewne obszary centralne w miejscowościach wiejskich są pewnego rodzaju *wizytówką* gminy, poprawiających wizerunek obszarów, które zaczyna się postrzegać jako zadbane i estetyczne. Innym elementem wpływającym na atrakcyjność gmin jest realizacja projektów nietypowych, odróżniających się swoim zakresem tematycznym od projektów standardowych realizowanych w innych miejscowościach. Za przykłady mogą służyć: pomysł kompleksowego zagospodarowania terenu wokół kościoła w Słupi Nadbrzeżnej (gm. Tarłów, woj. świętokrzyskie) z budową obiektów noclegowych, gastronomicznych, rekreacyjnych czy religijnych, którego częścią jest budowa parkingu i muru, oraz kompleksowa modernizacja założenia dworsko-parkowego w miejscowości Chlewiska (gm. Kotuń, woj. mazowieckie)”.

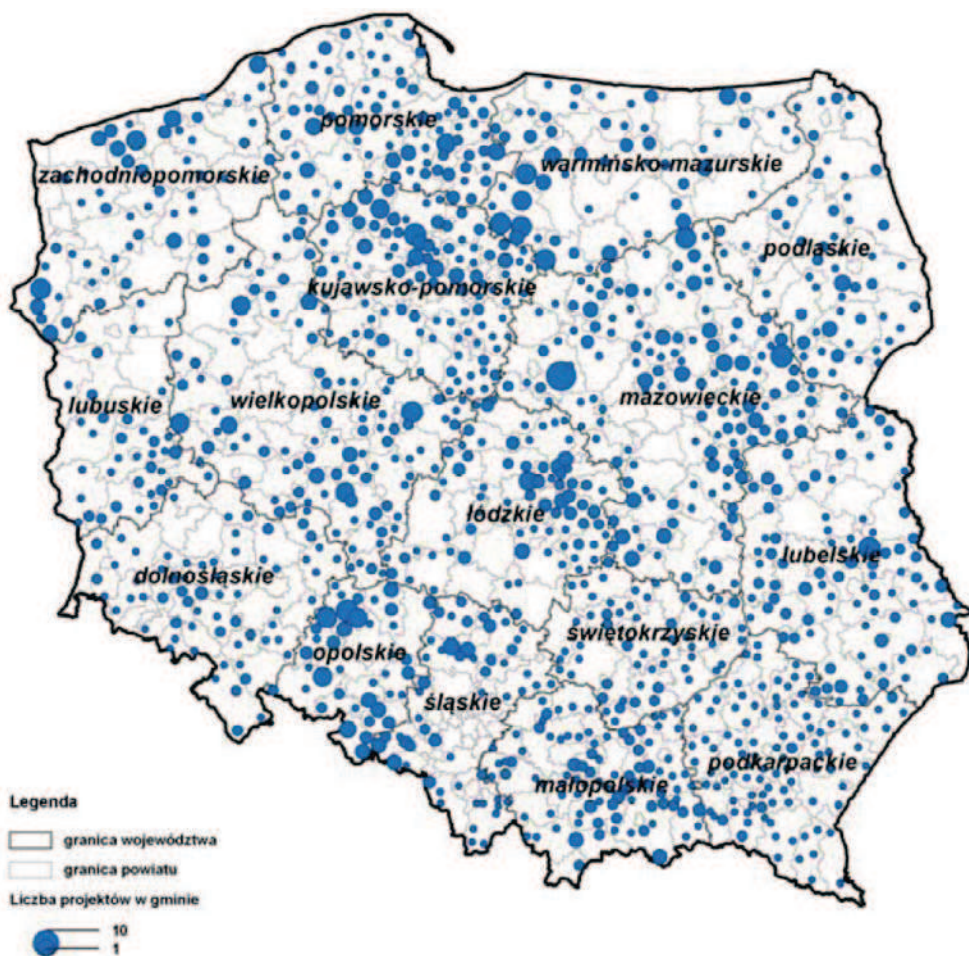
Potencjał rewitalizacyjny projektu

The revitalization potential of the project

Każde przedsięwzięcie, które wywołuje zmianę wiejskiej przestrzeni oraz sposobu jej postrzegania i użytkowania, od momentu zaist-

Ryc. 8. Projekty odnowy wsi zrealizowane w ramach SPO 2004–2006

Fig. 8. Village renewal projects implemented under SPO 2004–2006

Źródło: *Sprawozdanie z realizacji Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006”* z dn. 5.07.2010 r., Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010, s. 75.

Ryc. 9. Plac zabaw w Karłowicach
(gm. Popielów, woj. opolskie),
źródło: archiwum własne autora

Fig. 9. Playground in Karłowice
(commune Popielów, voivodeship Opole),
source: author's archive

nienia projektu oddziałuje (pasywnie, lecz przez długi okres) swymi **właścwościami (walorami) rewaloryzacyjnymi**. Walory te zależą od skali i lokalizacji projektu, ale przede wszystkim od formy fizycznej i relacji z otoczeniem. Cechy te można określić już na etapie odpowiednio przygotowanej dokumentacji projektu. Oddziaływanie aktywne wynika z cech wewnętrznych projektu, czyli **walorów użytkowych**, wyrażających zakres i sposób funkcjonowania określony przez inwestora i użytkowników oraz projektanta. Oddziaływanie tych walorów jest w sposób oczywisty uzależnione od użytkowania zgodnie z założonymi celami.

Zawarte w fizycznej formie projektu walory użytkowe, trzeba rozpatrywać z uwzględnieniem genezy projektu. Zatem ich ocena wymaga poznania uzasadnienia realizacji, tj. opisu potrzeb i celów realizacji na tle strategii rozwoju miejscowości oraz stanu zaawansowania procesów rozwojowych. Warto zauważyć, iż w przeciwieństwie do właściwości rewaloryzacyjnych walory użytkowe szybko się wyczerpują, tak jak zmieniają się społeczne potrzeby stworzenia projektu.

Walory rewaloryzacyjne oraz walory użytkowe tworzą **potencjał rewitalizacyjny** projektu, zapewniający jego **oddziaływanie** na otoczenie społeczno-gospodarcze i dostarczenie mu oczekiwanych impulsów rozwojowych.

Ocena jakości projektu

Evaluation of the quality of the project

Wybór projektów SPO 2004–2006 i PROW 2007–2013 z działań dedykowanych odnowie wsi jest warunkowany uzyskaniem minimalnej liczby punktów i ogólną liczbą punktów²¹. O ich przyznaniu **nie decyduje ocena merytoryczna** (jakość) projektu, lecz kategorie bez jakiegokolwiek związku z projektem, tj. sytuacja społeczno-gospodarcza gminy oraz jej atrakcyjność turystyczna. Brane są pod uwagę kryteria: dochody własne, poziom bezrobocia, liczba obiektów zabytkowych i chronionych terenów przyrodniczych. Instytucja wdrażająca przyznaje tzw. punkt regionalny, promując dany rodzaj przedsięwzięć.

Nie zmienia to istoty wyboru projektu. Jest on **wyłaniany w odebraniu od swej wartości merytorycznej**, a więc cech, które warunkują osiągnięcie założonych celów oraz efektywne oddziaływanie na proces rozwojowy danej miejscowości. W konsekwencji efekty udzielonego wsparcia mierzy się wskaźnikami produktu, głównie liczbą wykonanych przedsięwzięć danego typu. Efekt rozwojowy pozostaje nieuchwytny i domniemany. Uznano, że projekt bez względu na jakość i tak będzie efektywny, ponieważ presja potrzeb jest tak wielka, że każde przedsięwzięcie będzie wykorzystane. Jednak fakty, o czym wspomniano powyżej, temu przeczą.

Nader często powstają projekty tylko incydentalnie użytkowane lub fatalne w formie, potęgujące brzydotę i chaos przestrzenny. Dla zobrazowania zestawiono sztampowy i fatalnie usytuowany plac zabaw, wykonany w ramach środków PROW oraz innowacyjny projekt z Ludwikswinkel (Nadrenia-Palatynat), która to miejscowość wyróżnia się poprzez motyw wody (ryc. 9-10).

Jakość projektu, podstawowa cecha warunkująca efektywność wydatkowania środków, bez wątpienia jest kategorią trudną do ustalenia. Składa się na to wieloaspektowość oraz konieczność dokonywania oceny w sposób ekspercki (obarczenie uznaniowością).

Ustalenie jakości projektu może być dokonane poprzez ocenę obu składowych potencjału rewitalizacyjnego, tj. właściwości rewaloryzacyjnych i walorów użytkowych. Trzeba to wykonać dysponując projekcją przedsięwzięcia złożoną z projektu technicznego, wizualizacji obiektu (w tym na tle otoczenia)

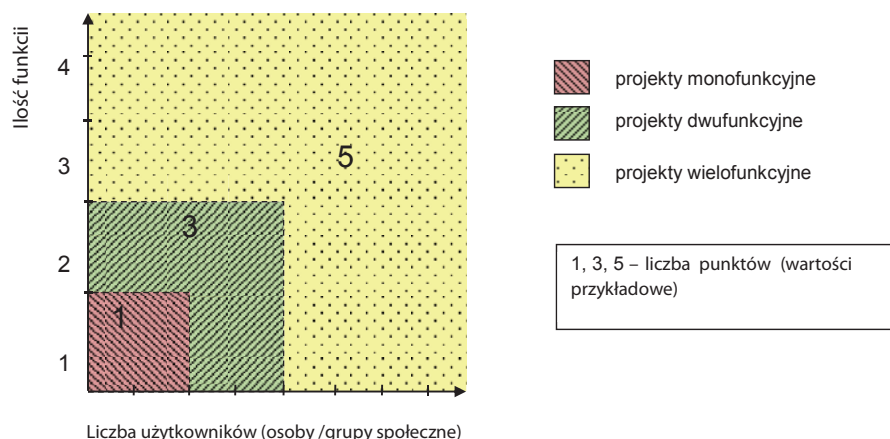

Ryc. 10. Plac zabaw w Ludwikswinkel
(Nadrenia-Palatynat, Niemcy),
źródło: archiwum własne autora

Fig. 10. Playground in Ludwikswinkel
(Rhineland-Palatinate, Germany),
source: author's archive

Ryc. 11. Ocena walorów użytkowych – wartościowanie projektów ze względu na ilość funkcji i liczebności użytkowników

Fig. 11. Usability evaluation – evaluating of the projects considering the amount of functions and the number of users

oraz opisu w odpowiednim standardzie informacyjnym. Przy ustalaniu niezbędnego standardu projekcji przedsięwzięcia w szczególności jego komponentów przestrzennych, mogą być pomocne prace Ireny Niedźwieckiej-Filipiak²² oraz teje autorki i Zbigniewa Kuriaty²³.

Kryterium właściwości rewaloryzacyjnych

Criterion of the revaluation properties

W rozdziale tym zaproponowano skale ocen dla poszczególnych wyodrębnionych kryteriów. Wyrażenie skali liczbą punktów, dla potrzeb tworzenia list rankingowych projektów, jest sprawą techniczną do odrębnych rozważań, w jednym z kryteriów liczbę punktów, dowolnie przyjętą podano dla przykładu.

Dla procesów rewitalizacji właściwości rewaloryzacyjne pro-

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

jektu są najistotniejsze, bowiem efekt wypełnienia i urzędzenia przestrzeni wiejskiej, wkomponowania lub rekompozycji, jest długotrwały, na dziesięciolecia i dłużej rozstrzyga o charakterze miejsca, wzmacnia lub znosi jego tradycję. Konteksty historyczne i przestrzenne są rozległe, zwykle wykraczające poza bezpośrednie otoczenie miejsca ulokowania projektu. Poznanie treści rozstrzyga o powodzeniu formy. Opis tych zależności dokonany przez Annę Grabowską w artykule „Współczesne znaczenie architek-

tury w wiejskim krajobrazie kulturowym”²⁴ dał asumpt do wyodrębnienia trzech zasadniczych, podlegających wizualnej percepcji, aspektów oceny właściwości rewaloryzacyjnych projektu. Są nimi:

- 1) architektoniczno-estetyczne walory formy,
- 2) nawiązanie do lokalnych/regionalnych wartości historycznych i kulturowych (poszanowanie tradycji miejsca),
- 3) komponowanie z otoczeniem (dostosowanie do charakteru otoczenia: form, gabarytów brył, materiałów i kolorystyki).

Propozycję skali ocen zawiera tab. 3.

Ujemne i niedostateczne właściwości rewaloryzacyjne powinny wykluczać uzyskanie wsparcia.

Tabela 3. Skala oceny właściwości rewaloryzacyjnych projektu

Tab. 3. The scale of the assessment of the revaluation properties of the project

Właściwości rewaloryzacyjne projektu	Walory		
	architektoniczno-estetyczne	poszanowanie tradycji miejsca	komponowanie z otoczeniem
1	2	3	4
ujemne	rażąca brzydota	istotne naruszenie	silne konflikty, efekt dekompozycji
niedostateczne	brak	brak nawiązania	niepodporządkowanie
niskie	pozytywne niektóre elementy	nawiązanie niektórych elementów	podporządkowanie części elementów
zadawalające	całościowo pozytywne	czytelne nawiązanie zasadniczych elementów	podporządkowanie większości elementów
wysokie	wrażenie piękna	pełne nawiązanie lub ekspozycja	spójność lub efekt rekompozycji

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

Kryterium walorów użytkowych

Criterion of the utility values

Polem oceny walorów użytkowych może być zakres założonych i realnych funkcji projektu, w skali od

Tabela 4. Skala oceny innowacyjności w oparciu o określenie wartości dodanej projektu

Tab. 4. The scale of innovation assessment based to identify the added value of the project

Poziom innowacyjności, projekt:	Wartość dodana
substandardowy	ujemna – rozwiązania nieadekwatne lub przestarzałe
typowy	brak – rozwiązania powszechnie praktykowane
specyficzny	atrakcyjne, nietypowe rozwiązania odpowiednie do specyfiki, potrzeb lub uwarunkowań lokalnych, kreowanie wizerunku miejscowości
modelowy	wzorcowe rozwiązanie kreujące nowy standard zaspokajania potrzeb społecznych, kształtowania przestrzeni, itp.
nowatorski	unikalne, odkrywcze rozwiązanie, inspiracja dla poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie rozwoju obszarów wiejskich

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

monofunkcyjności (ściśle określona potrzeba ściśle zdefiniowanego kręgu odbiorców) po wielofunkcyjność (wiele różnych potrzeb szeregu grup użytkowników)²⁵. Tak dokonywanej ocenie przyświeca założenie, iż im więcej funkcji i grup użytkowników, tym szersze potencjalne oddziaływanie projektu. Miarę stanowi ilość funkcji oraz liczebność użytkowników (ryc. 11).

Kryterium innowacyjności

Ocena powinna uwzględniać poziom innowacyjności, a więc wartości dodane ponad rozpowszechnioną praktykę. Innowacyjność projektu wynika z unikalnego pomysłu na formę obiektu, niespotykane dotąd połączenie funkcji lub sposobów użytkowania. Może przybrać formę innowacji społecznej, np. połączenie domów seniora (dziennego pobytu osób starszych) z przedszkolami (Dolna Austria i Saksonia), utworzenie miejsc spotkań mieszkańców (i przyjezdnych) w bezpośrednim sąsiedztwie wiejskich cmentarzy (Nadrenia-Palatynat). W ten sposób projekt oddziałuje na sfery, które dotąd nie miały żadnego ze sobą związku. Również, przywołując walor specyficzności (niepowtarzalności) zdecydowanie zwiększa możliwości oddziaływania projektów, szczególnie wówczas, gdy kreują one wizerunek miejscowości lub stają się jej wizytówką²⁶.

Zatem innowacyjność odnosi się zarówno do właściwości rewaloryzacyjnych, jak też użytkowych,

Jest to wartość dodana projektu wygenerowana w sferze walorów rewaloryzacyjnych i użytkowych. Innowacyjność projektu jest ponadto kategorią, której znaczenie wykracza poza lokalność. Kształtuje bowiem spojrzenie na rozwój obszarów wiejskich, wyznacza nowe, podlegające upowszechnieniu podejścia i rozwiązania. Wyłanianie projektów o cechach wzorcowych, rekomendowanych do multiplikacji oraz będących źródłem inspiracji do generowania rozwiązań nowatorskich daje możliwość sterowania rozwojem obszarów wiejskich. Ta warstwa oceny (tab. 4) ma szczególne znaczenie dla funkcjonowania, oddziaływania, a następnie uzyskiwania całościowych rezultatów poprzez program sektorowy.

Projekty substandardowe nie powinny uzyskiwać dofinansowania.

Algorytm oceny jakości projektu

Walory rewaloryzacyjne i walory użytkowe korelują ze sobą. Zakres korelacji jest największy w przypadku projektów polegających na urządzeniu przestrzeni oraz projektów,

w których urządzenie przestrzeni wokół budynków jest niezbędne dla uzyskania zakładanych funkcjonalności. Przykładowo, brak strefy przejściowej (skweru) pomiędzy większą świetlicą a obsługującym ją parkingiem oznacza pogorszenie zarówno właściwości rewaloryzacyjnych jak też użytkowych. Obecność odpowiednio komponowanej małej architektury (altany, pergole, ławki, instalacje wodne, itp.) zwiększa walory rewaloryzacyjne jak też użytkowe. Właściwości rewaloryzacyjne w większym stopniu implikują walory użytkowe niż odwrotnie. Zależności względem poziomu innowacyjności są bardziej złożone. Jednak nie mają cech innowacyjności projekty bez walorów użytkowych i rewaloryzacyjnych.

Biorąc po uwagę zależności pomiędzy kryteriami oraz szczególną pozycję kryterium innowacyjności, końcowy algorytm oceny jakości projektu winien wyrażać się w zapisie:

**Jakość projektu =
(właściwości waloryzacyjne
+ użytkowe) x poziom
innowacyjności**

W powyższej formule następuje zintegrowanie oddziaływania projektu i oddziaływania programu projekt ten wspierający.

Ocena poziomu innowacyjności, odniesiona do uwarunkowań regionalnych, mógłby zastąpić stosowany obecnie „punkt regionalny”, dając możliwość zobiektywizowanego promowania wzorców rekomendowanych przez region.

Powracając do rozważań nt. znaczenia innowacyjności warto zauważyć, że zaproponowana formuła oceny projektu jest istotnie zbieżna z kryteriami wyłaniania „najlepszych” projektów w ramach Konkursu „Przyjazna Wieś”²⁷:

1. Pomysłowość, modelowość (wzorcowość projektu) i innowacyjność wynikająca z technik zastosowanych przy jego realizacji.
2. Funkcjonalność i poziom wykorzystania projektu po jego zakończeniu.
3. Wpływ na rozwój gospodarczy regionu, w tym tworzenie miejsc pracy.
4. Wpływ projektu na polityki horyzontalne, w szczególności w zakresie rozwoju obszarów wiejskich.

Tabela 5. Zestawienie rodzajów projektów

Tab. 5. Summary of the types of projects

Rodzaje projektów	Budynki				Tereny			Razem budynki i tereny
	tradycyjne i zabytkowe (do 1945 r.)	z okresu po 1945 r.	nowe	razem	rekreacyjne i sportowe	centra wsi tereny komunikacji	razem	
PROW	13	7	5	25	7	3	10	35
SPO	21	13	19	53	9	9	18	71
Razem	34 44%	20 25%	24 31%	78	16	12	28	106

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

Studium przypadku – ocena właściwości rewaloryzacyjnych wybranych projektów SPO i PROW

Case Study – assessment of the revaluation properties of the selected projects SPO and PROW

Podjęte w tej części artykułu studium przypadku ma na celu udokumentowanie wykonalności zaproponowanej metodyki oceny jakości projektu. Wybrano projekty z terenu woj. dolnośląskiego²⁸, które charakteryzuje się niskim zaawansowaniem procesu odnowy wsi (regionalny program działa od roku 2009) oraz predyspozycją do prowadzenia rewitalizacji (zwarty charakter zabudowy, wykształcone historyczne centra, wysoki udział zabudowy sprzed 1945 roku). Ocenę wykonano na podstawie analizy dokumentacji fotograficznej i publikowanego opisu, bez wizji terenowej, co jest sytuacją zbliżoną do stanu, w którym obraz

projektu i jego relacji z otoczeniem istnieje jedynie w formie graficznej²⁹.

Do analizy posłużyły materiały publikowane przez samorząd województwa³⁰ oraz dostępne w Internecie. Natura tych materiałów nie pozwoliła na pełny zakres oceny walorów użytkowych i innowacyjności, dlatego ograniczono się do oceny właściwości rewaloryzacyjnych.

Oceniono 106 projektów, w tym 35 (publikowanych jako przykładowe) wykonanych w ramach PROW i 71 zrealizowanych w ramach SPO (publikacja objęła wszystkie projekty).

Wydzielono dwie grupy przedsięwzięć, których zestawienie zawiera tabela 5:

- 1) Budynki (78 projektów).
Remont, rozbudowa lub budowa od podstaw stanowiły istotę projektów. Urządzenie terenów towarzyszących, o ile przewidziano, było zakresem uzupełniającym.
W grupie tej wyróżniono:
– budynki i obiekty sprzed 1945 roku,
– budynki z okresu po 1945, głównie wykonane za czasów PRL,
– nowe budynki wznoszone w ramach projektu.
- 2) Tereny (28 projektów).
Przedsięwzięcia polegały na zaadaptowaniu i urządzeniu terenu pod potrzeby rekreacyjno-sportowe oraz na kształtowaniu centrów wsi lub terenów komunikacyjnych w obrębie zabudowy.

Tabela 6. Efekt rewaloryzacyjny uzyskany w programach operacyjnych: PROW i SPO

Tab. 6. The revaluation effect obtained in the operational programs: PROW and SPO

Potencjał rewalizacyjny projektów	Budynki					Tereny					Budynki i tereny razem				
	ujemny	brak	niski	zadawalający	wysoki	ujemny	brak	niski	zadawalający	wysoki	ujemny	brak	niski	zadawalający	wysoki
PROW	1 4%	6 24%	7 28%	7 28%	4 16%	2	-	4	3	1	3	6	11	10	5
						10					35				
SPO	2 4%	23 43%	16 30%	6 11%	6 11%	4	3	8	2	1	6	26	24	8	7
						18					71				
RAZEM	3 4%	29 37%	23 29%	13 17%	10 13%	6 21%	3 8%	12 43%	5 18%	2 7%	9 8%	32 30%	35 33%	18 17%	12 11%
	78 (74%)					28 (26%)					106 (100%)				

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

Najwięcej przedsięwzięć (44%) dotyczyło budynków sprzed 1945, budowa nowych budynków stanowiła 31%. Co czwarty projekt był wykonany na budynkach wzniesionych po 1945 r. Tereny rekreacyjno-sportowe przeważały nad działaniami w obrębie zabudowy i w centrach miejscowości.

Ocena właściwości rewaloryzacyjnych przyniosła wynik zobrazony w tabeli 6.

Wyniki nie są korzystne. Zaledwie 28% projektów wykazuje zadawalający lub wysoki poziom właściwości rewaloryzacyjnych – ich wykonanie było celowe. Projektów, gdzie pozytywnych właściwości brak lub wręcz są ujemne było więcej, aż 38% – w ogóle nie powinny być

realizowane. Co trzeci projekt ma właściwości rewaloryzacyjne na poziomie niskim – zatem jego wykonanie należy uznać za mało efektywne. Gorsze wyniki uzyskały starsze projekty SPO. Należałoby zdyskwalifikować aż 45% z nich, gdyż ocena nie wykazała żadnych właściwości rewaloryzacyjnych. W PROW udział takich projektów wynosi 26%. Można to uznać za oznakę poprawy, lecz różnica wielkości i charakteru obu zbiorów (wszystkie projekty SPO i wyselekcjonowane PROW) nie upoważnia do tak jednoznacznego wniosku.

Wiek i charakter budynków ma istotny wpływ na uzyskane przez projekty właściwości rewaloryzacyjne (zob. tab. 7).

W grupie budynków sprzed 1945 r., których bryły wyznaczają styl architektury wsi dolnośląskiej, zadawalający i wysoki poziom właściwości rewaloryzacyjnych uzyskało 44% projektów. Zdecydował o tym korzystny kształt bryły oraz zwykle fatalny wyjściowy stan techniczny, bowiem podniesienie obiektu z ruiny z natury przynosi efekt rewaloryzacyjny (ryc. 12-13). Gdy obiekty miały charakter zabytkowy wówczas wysoki wynik gwarantował nadzór konserwatorski. Aż 20% projektów nie ma żadnych właściwości rewaloryzacyjnych (brak i ujemne w skali ocen tabeli 7). Przyczyną był zwykle zbyt mały zakres realizacji, aby osiągnąć wynik oraz / lub brak urządzenia otoczenia.

Tabela 7. Właściwości rewaloryzacyjne projektów w zależności od wieku budynków

Tab. 7. Revaluation properties of the projects depending on the age of the buildings

Właściwości rewaloryzacyjne projektu	budynki i obiekty sprzed 1945 roku			budynki z okresu po 1945 roku			nowe budynki		
	PROW	SPO	Razem w %	PROW	SPO	Razem w %	PROW	SPO	Razem w %
ujemne	-	-	-	1	1	10	-	1	6,5
brak	2	5	20,5	3	6	45	-	2	13
niskie	5	7	35	1	4	25	3	4	47
zadawalające	4	4	24	1	1	10	3	1	27
wysokie	2	5	20,5	1	1	10	1	-	6,5
RAZEM	13	21	100	7	13	100	7	8	100

Źródło: opracowanie własne.

Source: work of the author.

Ryc. 12-13. Przebudowa budynku na remizę Ochotniczej Straży Pożarnej w Złotnikach Lubańskich (gm. Leśna, woj. dolnośląskie), źródło: *Odnowa wsi na Dolnym Śląsku*, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, 2009

Fig. 12-13. Reconstruction of the building to the firehouse of the Voluntary Fire Brigade in Złotniki Lubańskie (commune Leśna, Lower Silesian voivodeship), source: *The village renewal in Lower Silesia*, Lower Silesia Marshal's Office, 2009

Wśród **budynków powojennych**, których pseudomodernistyczne, barakopodobne bryły dekomponowały przestrzeń wiejską, proporcje są odwrotne. Aż 55% przedsięwzięć nie ma żadnych właściwości rewitalizacyjnych. Główną przyczyną była właśnie nieumiejętność, bądź brak chęci poradzenia sobie z fatalną architekturą tych obiektów. Istotny wpływ na wynik (podobnie, jak w przypadku budynków przedwojennych), miało pozostawienie bez

zmian otoczenia, bądź symboliczne lub przypadkowe jego urządzenie. Właściwości zadowalające i wysokie uzyskało jedynie 20% przedsięwzięć, zwykle tam, gdzie architekci podjęli trud przełamania wyjściowego kształtu budynków i dostosowali je do otoczenia (ryc. 14a i 14b) lub zaproponowali rozwiązania kształt ten akceptujący.

W grupie **nowych budynków**, tylko w 30% projektów ma zadowalające właściwości rewitalizacyjne, a 20% właściwości takich brakuje. Przyczyną była nieumiejętność dostosowania brył do charakteru miejscowości i otoczenia oraz stosowanie brył nieadekwatnych do funkcji publicznych (wrażenie, że adaptowano typowe projekty jednorodzinnych budynków mieszkalnych) (ryc. 15). Kolejną przyczyną było lokowanie obiektów w miejscu, w którym wywołały one efekt dekompozycji przestrzeni lub przyczyniały się do rozlewania zabudowy. Niestety rozwiązania łączące nowoczesność i tradycję miejsca są rzadkie.

Projektów polegających na **zagospodarowaniu terenów** było tylko 28 – około 1/4 ogółu. Również w tej grupie projekty z oceną zadowalającą i wysoką stanowiły mniejszość – zaledwie 25%. Największe błędy w realizacji polegały na zastosowaniu całkowicie niewłaściwych materiałów i ich kolorystyce (kostka typu *polbruk* zamiast materiałów naturalnych). Użycie przy budowie ciągów pieszych i rowerowych takich materiałów oraz podkreślonych

kolorystyką tnących krajobraz linii prostych przyniosło efekt dekompozycji, szczególnie drastyczny w terenie leśnym i łąkowym oraz w starych alejach (ryc. 16).

Podobne błędy dotyczą placów i parkingów. Brak prób zastosowania wysp lub pasów zieleni rozbijających monotonię dużych powierzchni (ryc. 17). Efekt brzydoty pogłębia kolor betonowych kostek i wzorki, których stylistykę zapewne pozostawiono przypadkowi.

Bez względu na główną funkcję terenów stosowana zieleni charakteryzuje się monotonią szpalerów iglaków i brakiem kompozycji, podobnie jak rozlokowanie małej architektury. Szczególnie ławki, zamiast stanowić element wydzielonych skwerów są ustawiane tuż przy głównym ciągu pieszym.

Podsumowując trzeba powtórzyć uwagę, iż ocena nie kwestionuje potrzeb dla jakich projekty powstały, lecz wskazuje, iż większość z nich (72%) nie przyniesie przypuszczalnie efektów rewitalizacyjnych i pomimo posiadanych walorów użytkowych – oczekiwanych impulsów rozwojowych. Rozwiązaniem jest zmiana filozofii interwencji. Nie może ona być ukierunkowana jedynie na zaspakajanie potrzeb społeczności lokalnych. Nadrzędnym celem interwencji winno być wyzwolenie impulsów rozwojowych poprzez rewitalizację. Wówczas osiągnane będą efekty trwale ubogacające wiejską przestrzeń (ryc. 18).

Ryc. 14a i 14b. Remont połączony z modernizacją budynku świetlicy wiejskiej w Mściwojowie (gm. Mściwojów, woj. dolnośląskie), źródło: <http://www.msciwojow.pl/pl/Swietlice-wiejskie,143>

Fig. 14a and 14b. Renovation connected with the modernization of the building of the rural common room in Mściwojów (commune Mściwojów, Lower Silesian voivodeship), source: <http://www.msciwojow.pl/pl/Swietlice-wiejskie,143>

Wnioski

Conclusions

1. Rewitalizacja, pod względem relacji kosztów i trwałości wyników, jest najefektywniejszym działaniem prorozwojowym integrującym konieczność ochrony zasobu kulturowego z potrzebami rozwoju społecznego i gospodarczego. Świadczy praktyka rozwoju obszarów wiejskich w regionach dysponujących zdolnością prowadzenia własnej polityki regionalnej, niezależnej od ewentualnego sektorowego wsparcia ze strony Unii Europejskiej. Przykład Nadrenii Palatynatu pokazuje zdolność procesów rewitalizacji do uruchomienia wewnętrznego rozwoju miejscowości.
2. W Polsce nie funkcjonują tego typu mechanizmy rewitalizacji obszarów wiejskich. Finansowane ze środków unijnych instrumenty wsparcia oraz rozwoju regionalnego niekiedy prowadzą do rewitalizacji pojedynczych obiektów lub zespołów obiektów zabytkowych. Odnowa wsi, tworząca stosowne warunki społeczne i ukierunkowana na wykorzystywanie zasobów, prowadzona jako proces oddolny, winna stać się platformą dla implementacji działań na rzecz rewitalizacji obszarów wiejskich.
3. Uruchomienie w ramach programów sektorach SPO 2004–2006 oraz PROW 2007–2013 działań dedykowanych odnowie wsi, ze względu na liczebność i różnorodność wspieranych przedsięwzięć, tworzyło szansę na wywołanie impulsu rewitalizacyjnego obszarów wiejskich. Mógł on polegać na oddziaływaniu licznych, aczkolwiek rozproszonych projektów o właściwościach wzorcowych. Jednak pominięcie kwestii jakości projektów w fazie ich wyłaniania do realizacji spowodowało, iż szansa ta została wykorzystana w małym stopniu. Ponadto wsparcie adresowano bez względu na poziom zaawansowania procesu odnowy w poszczególnych miejscowościach, co sprawiło, iż wiele projektów nie jest użytkowanych dostatecznie intensywnie.
4. Uwzględnienie paradygmatu rewitalizacji w działaniach dedykowanych odnowie wsi, zwiększy ich efektywność, gdy:
  - a) wsparcie uwzględni zaawansowanie procesu odnowy wsi w miejscowości,
  - b) zostaną skonstruowane mechanizmy wsparcia (schematy tych działań) ukierunkowane na ochronę zasobów kulturowych, w tym uwzględniające przedsięwzięcia osób fizycznych.
5. Głównym powodem organicznego oddziaływania projektów (a zarazem finansujących je programów), jest ich wyłączenie ukierunkowanie na zaspokojenie potrzeb społeczności lokalnych z pominięciem funkcji rewitali-

Ryc. 15. Budowa świetlicy wiejskiej wraz z terenem rekreacyjnym w Miodarach (gm. Dobroszyce, woj. dolnośląskie), źródło: *Dobre praktyki w PROW 2007–2013*, pod red. J. Gontarz, I. Gutowska, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, 2010

Fig. 15. Construction of the rural common room with a recreational area in Miodary (commune Dobroszyce, Lower Silesian voivodeship), source: *Good practices in PROW 2007–2013*, edited by J. Gontarz, I. Gutowska, Marshal's Office of Lower Silesia, 2010

Ryc. 16. Budowa ciągu pieszo-rowerowego na odcinku Dobra – Dobrzeń przy zbiorniku wodnym w Dobrzeń (gm. Dobroszyce, woj. dolnośląskie), źródło: <http://www.dobroszyce.pl/index.php/projekty-unijne/spo/73-budowa-cigu-pieszo-rowerowego-na-odcinku-dobra-dobrze-przy-zbiorniku-wodnym-w-dobrzeń>

Fig. 16. Construction of the afoot and bicycle route Dobra – Dobrzeń at the water reservoir in Dobrzeń (commune Dobroszyce, Lower Silesian voivodeship), source: <http://www.dobroszyce.pl/index.php/projekty-unijne/spo/73-budowa-cigu-pieszo-rowerowego-na-odcinku-dobra-dobrze-przy-zbiorniku-wodnym-w-dobrzeń>

Ryc. 17. Budowa świetlicy wiejskiej w Szczytnicy (gm. Warta Bolesławiecka, woj. dolnośląskie), źródło: *Dobre praktyki w PROW 2007–2013*, pod red. J. Gontarz, I. Gutowska, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, 2010

Fig. 17. Construction of the rural common room in Szczytnica (commune Warta Bolesławiecka, Lower Silesian voivodeship), source: *Good practices in PROW 2007–2013*, edited by J. Gontarz, I. Gutowska, Marshal's Office of Lower Silesia 2010

zacyjnych oraz brak oceny jakości projektów.

Trudności te można usunąć zakładając, że nadrzędnym celem interwencji jest wyzwolenie impulsów rozwojowych, co gwarantuje rewitalizacja istniejących zasobów, w szczególności w obszarze centrów miejscowości.

Ryc. 18. Zagospodarowanie centrum miejscowości w Złotym Stoku (gm. Janów, woj. śląskie), źródło: archiwum własne autora

Fig. 18. Development of the locality centre in Złoty Stok (commune Janów, Silesian voivodeship), source: author's archive

6. Pojęcie potencjału rewitalizacyjnego projektu, złożonego z jego właściwości rewaloryzacyjnych i walorów użytkowych, wyznaczające zdolność projektu do dostarczenia swemu środowisku impulsów rozwojowych, daje możliwość zbudowania systemu oceny jakości projektu. Włączenie do formuły oceny kategorii innowacyjności, pojmowanej jako wartość dodana projektu, pozwala powiązać lokalne oddziaływanie projektu z oddziaływaniem programu finansującego.

7. Ocena zbioru projektów z terenu woj. dolnośląskiego, wykonana w aspekcie właściwości rewaloryzacyjnych w oparciu o zaproponowaną metodykę, wykazała niską ich jakość (ponad 70% z nich nie przyniesie przypuszczalnie efektów rewitalizacyjnych) potwierdzając bezwzględna konieczność włączenia kryterium jakości do procedur udzielania wsparcia.

Ryszard Wilczyński

Opolski Urząd Wojewódzki
The Opolskie Province Office

Przypisy

¹ Programy rządowe: Narodowy Program Przebudowy Dróg Lokalnych, Moje Boisko „Orlik 2012”, Radosna Szkoła.

² Patrz szerzej: Wilczyński R., 2011, *Opolski Dezyderat w Sprawie Przestrzeni Wiejskiej a praktyka inwestycji publicznych na obszarach wiejskich* [w:] *Problemy planistyczne. Jesień 2011*, Wrocław, s. 17-23.

³ Patrz szerzej: Wilczyński R., 2000, *Odnova*

wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce – doświadczenia województwa opolskiego, Poznań; *Odnova wsi w integrującej się Europie*, pod red. M. Kłodzińskiego, M. Bład, R. Wilczyńskiego, Warszawa 2007; Wilczyński R., 2008, *Programy odnowy wsi w Polsce* [w:] *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, pod red. J. Wilkina, I. Nurzyńskiej, Warszawa, s. 99-116.

⁴ Patrz szerzej: Wilczyński R., 2004, *Model przebiegu odnowy wsi* [w:] *Pomorski program odnowy wsi. Doświadczenia gmin w latach 2001–2003*, Gdańsk, s. 238-241; Wilczyński R., 2008, *Programy odnowy wsi w Polsce* [w:] *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, pod red. Wilkina J., Nurzyńskiej I., Warszawa, s. 99-116.

⁵ Dezyderat w Sprawie Przestrzeni Wiejskiej, źródło internetowe: www.opole.uw.gov.pl.

⁶ W Nadrenii-Palatynacie zdolność do przeprowadzenia całościowej odnowy wsi wynika z koncentrowania landowego wsparcia na tzw. gminach priorytetowych, które borykają się z problemami strukturalnymi. Programem specjalnym, na który wydziała się 20-25% ogółu środków, objętych jest 135 gmin. Celem trwającego 6 lat wsparcia jest usunięcie deficytów występujących w tych gminach. W praktyce oznacza to realizację kilku bądź kilkunastu projektów precyzyjnie określonych w planie rewitalizacji miejscowości.

⁷ Na podstawie raportów: *Demograficzne zmiany w i ich konsekwencje dla zapotrzebowania na mieszkania, budowy miast i wykorzystania przestrzeni*, Instytut ds. Rozwoju Regionalnego i Planowania Strukturalnego (Erkner 2007), *Strategie planowania krajowego i regionalnego w zakresie przeciwdziałania zmian demograficznych*, Federalny Urząd ds. Budownictwa i Gospodarki Przestrzennej (Bonn 2007), *Publiczny system zaopatrzenia w kontekście zmian demograficznych. Próba zastosowania strategii dostosowawczych i rozwojowych w modelowym projekcie zagospodarowania przestrzennego*, Federalny Urząd ds. Budownictwa i Gospodarki Przestrzennej (Bonn 2005), *Przemiany demograficzne. Re-*

komendacje polityczne dla nowych landów, Instytut ds. Ludności i Rozwoju w Berlinie (Berlin 2009).

⁸ Zmiana funkcji obiektu gospodarczego w mieszkalny spotyka się ze wsparciem landu w wysokości do 22,5 tys. euro.

⁹ Wartość projektów wspartych z tego źródła może wynieść kilka a nawet kilkanaście mln zł.

¹⁰ Celem projektu było zaadaptowanie i przystosowanie obiektów zabytkowego folwarku na cele społeczno-kulturowe. W ramach tego projektu wyremontowano budynki gospodarskie – spichlerz i dwie obory oraz dawny budynek administracyjny. Prace związane z remontem polegały na wymianie i naprawie dachówek, stolarki drzwiowej i okiennej, odbudowie zniszczonych fragmentów budynków, rozbiórze budynków pochodzących z lat siedemdziesiątych, remoncie dawnego budynku administracyjnego na cele ekspozycyjne, remoncie świetlicy wiejskiej w dawnym budynku administracyjnym. Ponadto zakupiono i wykonano podstawowe wyposażenie budynków, (...) jak również ekspozyty takie jak: koło garncarskie, brony, pługi, żarna, młockarnię. W budynkach urządzono m.in.: warsztaty ginących zawodów (kowalski, garncarski, szewski, wikliniarski, bednarski, tkacki, stanowisko pszczelarzkie), ekspozycję różnych narzędzi dawnego gospodarstwa domowego oraz ekspozycję maszyn i narzędzi rolniczych. Trzy sale w budynkach spichlerza wyposażono w drewniane ławy i stoły (dla 80 do 200 osób), w których można zjeść posiłki, zorganizować imprezę taneczną, koncert, przeprowadzić zajęcia warsztatowe. Źródło: *Sprawozdanie z realizacji Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006”*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2010, s. 76-77.

¹¹ Nowa aranżacja przestrzenno-architektoniczna istniejącego stawu wiejskiego z zachowaniem jego urbanistycznej spójności – naturalnego centrum miejscowości jako miejsca spotkań lokalnej społeczności, a przez usytuowanie przy nim kaplicy – również

uroczystości sakralnych. Projekt przewidywał regulację opaski brzegowej stawu wiejskiego, otaczających go ciągów pieszych oraz ich oświetlenia. Nowym elementem w krajobrazie jest zabudowa istniejącego cypla w formie przestrzennej altany otaczającej dawną studnię – oraz prowadzącego do nich trzejażu, z umieszczonymi w nich siedziskami. Źródło: jw. Przez zastosowanie kamienia wapiennego, nawiązano do lokalnego, obecnego zabudowie budulca i nazwy miejscowości (przyp. autora).

¹² Miejscowość Chlewiska była upadającą, wymierającą wsią. Brakowało podstawowych elementów z zakresu infrastruktury technicznej, społecznej, komunikacyjnej. W wyniku prężnej działalności od początku lat 90. Domu Pracy Twórczej „Reymontówka” i m.in. realizacji trzech projektów w ramach działania „Odnowa i Rozwój wsi” bardzo dużo się zmieniło. Projekty miały na celu modernizację zabudowań oraz założenia parkowo-dworskiego w miejscowości Chlewiska, kompleksową modernizację dworu wraz z wymianą mebli oraz remont dwóch zniszczonych zabudowań gospodarczych z przeznaczeniem na część noclegową oraz galerię sztuki. W „Reymontówce” (...) 16 osób pracuje na stałe (kucharki, kelnerki, sprzątaczkę), znacznie poprawiła się dostępność do usług (m.in. Internet bezprzewodowy) i przemianom uległa dominująca funkcja w miejscowości – dalej duża grupa mieszkańców zajmuje się rolnictwem, ale rozwija się obecnie także funkcja mieszkaniowa i turystyczno-rekreacyjna. Pojawiają się nowi mieszkańcy z Siedlec, Warszawy i innych miejscowości oraz nowe pomysły na rozwój Chlewisk. Wraz z rozwojem nowych funkcji w „Reymontówce” – wzrost liczby miejsc noclegowych do 50, organizacja konferencji, bankietów i warsztatów plenerowych dla artystów – okoliczni mieszkańcy znajdują dodatkowe zatrudnienie przy oferowaniu usług polegających na przejażdżkach bryczkami, organizowaniu ognisk, pieczeniu prosiaka. Ponadto mieszkańcy Chlewisk mają plan utworzenia w ich miejscowości wsi tematycznej, na wzór „żywego skansenu” (...). Źródło: *Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obsza-*

ów Wiejskich na lata 2007–2013. Raport Końcowy. Tom III, s. 146-147.

¹³ Projekty charakterystyczne dla odnowy wsi, z okresu finansowego 2004–2006 realizowane były również w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR), działanie 3.1 Obszary wiejskie i 1.4 Rozwój turystyki i kultury oraz INTERREG IIIa działanie 1.4 Rozwój turystyki i infrastruktury turystycznej (...).

¹⁴ Przewidywana wartość projektu PROW wynosi 508,1 tys. zł, a SPO 267,3 tys. zł. Wartość największych projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej przekracza 1 mln zł.

¹⁵ Dokument wymagany we wniosku o wsparcie z SPO i PROW.

¹⁶ Problem ten znalazł wyraz np. w artykule zamieszczonym w „Gazecie Prawnej” w dniu 21.03.2012 r.

¹⁷ Projekty polegające na wykonaniu obiektów sportowych zawierają zarówno budynki zaplecza sportowego boiska i trybuny, jak też płyty boisk.

¹⁸ Np. projekty polegające na wykonaniu tzw. placów zabaw w każdym sołectwie gminy lub remonty świetlic w kilku miejscowościach.

¹⁹ Efekt ten osiągnięto by zapewniając jakość projektów poprzez odpowiednie wymogi dopuszczające do uzyskania wsparcia.

²⁰ *Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Raport Końcowy*, Tom III, s. 144.

²¹ Listę rankingową tworzy instytucja wdrażająca, tj. urzędy marszałkowskie.

²² Niedźwiecka-Filipiak I., 2009, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski Południowo-Zachodniej*, Wrocław.

²³ Niedźwiecka-Filipiak I., Kuriata Z., 2008, *Analiza i ocena wykonania przez gminy i społeczności lokalne zaleceń oraz metodyka prac i wnioski. Program Odnowy Wsi 2003–2007*, Wrocław; Niedźwiecka-Filipiak I., Kuriata Z., 2010, *Architektura krajobrazu w Programie Odnowy Wsi Opolskiej*, Wrocław.

²⁴ „Architektura Krajobrazu” nr 3-4, Wrocław 2005.

²⁵ Przykładowo widownia boiska sportowego będąca równocześnie miejscem festynowym, plac zabaw wraz z miejscem spotkań dorosłych, parking pełniący rolę miejsca festynowego, itd.

²⁶ Koncepcja wsi tematycznych lub ich specjalizacja (określony rodzaj produktu) z zasady prowadzi do zaistnienia projektów o wysokim poziomie innowacyjności.

²⁷ Konkurs organizowany był w latach 2009 i 2010 przez Krajową Sieć Obszarów Wiejskich.

²⁸ Powodem wyboru był fakt, iż samorząd województwa, w sposób przekrojowy publikuje wyniki swych działań.

²⁹ Czasochłonność, koszt oraz fizyczne ograniczenie możliwości bezpośredniego badania przy rozproszeniu i wielkiej liczbie projektów nasuwają potrzebę ewaluacji w takiej właśnie formie, tym bardziej, że jest ona zbliżona do możliwości ewaluacji całych programów operacyjnych.

³⁰ *Dobre praktyki w PROW 2007–2013*, 2010, red. J. Gontarz, I. Gutowska, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego; *Odnova Dolnośląskiej Wsi. Lata 2008–2010*, 2011, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego; *Europa inwestująca w obszary wiejskie w obiektywie*, 2010, Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego.

Literatura

1. Bilaska-Kublik A., Kucharska B., Sobieszek A., „Przyjazna wieś”. *Prezentacja pokonkursowa projektów infrastrukturalnych 2009*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
2. Grabowska A., Wilczyński R., 2005, *Współczesne znaczenie architektury w wiejskim krajobrazie kulturowym* [w:] „Architektura Krajobrazu” nr 3-4, Wrocław.
3. Niedźwiecka-Filipiak I., 2009, *Wyróżniki krajobrazu i architektury*

wsi Polski Południowo-Zachodniej, Wrocław.

4. Niedźwiecka-Filipiak I., Kuriata Z., 2010, *Architektura krajobrazu w Programie Odnowy Wsi Opolskiej*, Wrocław.

5. Niedźwiecka-Filipiak I., Kuriata Z., 2008, *Analiza i ocena wykonania przez gminy i społeczności lokalne zaleceń oraz metodyka prac i wnioski. Program Odnowy Wsi 2003–2007*, Wrocław.

6. *Odnova wsi w integrującej się Europie*, pod red. Kłodzińskiego M., Błąd M., Wilczyńskiego R., Warszawa 2007.

7. *Przykłady dobrych praktyk w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 i Programu Operacyjnego „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007–2013”*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2011.

8. *Przykłady wykorzystania funduszy w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006”* – materiał informacyjno-promocyjny, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007.

9. Szybińska B., Kwiatkowski K., *Przyjazna wieś 2012 – infrastruktura wiejska drogą do sukcesu gospodarczego regionów*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

10. Wilczyński R., *Depopulacja – potrzeba nowego modelu funkcjo-*

nowania obszarów wiejskich, referat wygłoszony podczas konferencji „Funkcjonowanie obszarów wiejskich w warunkach kryzysu demograficznego”, która odbyła się w Opolu dn. 3.02.2012 r., źródło internetowe: <http://www.opole.uw.gov.pl/pliki/files/Ryszard-Wilczy%C5%84ski.pdf>.

11. Wilczyński R., 2004, *Model przebiegu odnowy wsi* [w:] *Pomorski program odnowy wsi. Doświadczenia gmin w latach 2001–2003*, Gdańsk, s. 238-241.

12. Wilczyński R., 2000, *Odnova wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce – doświadczenia województwa opolskiego*, Poznań.

13. Wilczyński R., 2011, *Opolski Dezyderat w Sprawie Przestrzeni Wiejskiej a praktyka inwestycji publicznych na obszarach wiejskich* [w:] *Problemy planistyczne. Jesień 2011*, Wrocław, s. 17-23.

14. Wilczyński R., 2008, *Programy odnowy wsi w Polsce* [w:] *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, pod red. Wilkina J., Nurzyńskiej I., Warszawa, s. 99-116.